

Arad.

Arad városának nevét már többen és többféleképen próbálták magyarázni. Az eddigi magyarázó kísérletek (az *árad* igéből, *várad*-ból, *orrod*-ból vagy a szláv eredetű *hrad*-ból) nemcsak jelentéstani, de hangtani akadályok miatt is teljességgel elfogadhatatlanok. A helyes származtatásra azok az adatok vezetnek reá bennünket, amelyek GOMBOCZ-MELICH Magy. Etym. Szótárában találhatók. E szótár szerint a 'nomen locorum et personarum, Orts- u. personenne' *Arad*: 1. nemcsak a közismert város neve, hanem ezen kívül több más helység is viselte ezt a nevet s viseli egy része még ma is; 2. nemcsak helynévként, hanem személynévként is előfordul; 3. régibb alakja *Orod*. Érdekes, hogy a város mellett fekvő *Glogovac* nevű német község román neve *Orod* volt. (LIPSZKY, Rep. szerint; ma erről ott nem tudnak semmit). De megjegyzésre érdemes, hogy a *Glogovac* határában emelkedő öt halom alatt nyugszanak, a hagyomány szerint, az orodi gyűlés lemészárolt résztvevői.

Az első helynévi adat a XII. századból való (CSÁNKI, I. 765). Martyrius esztergomi érsek 1156 évi, Esztergomban eredetiben fennmaradt adománylevelében tanúként szerepel *Primo-genitus aradi prépost (urodiensis prepositus; I. KNAUZ, Mon. Eccl. Strig. I. 108, valamint SZENTPÉTERY, Kritikai jegyzék, I. 30. [84. sz.])*. Mint személynév először 1211-ben (Oklsz.) és 1214-ben fordul elő (JERNEY). Az EtSz. szerint a szó eredete ismeretlen. MÁRKI SÁNDOR hozzávetése szerint (Aradmegye és Arad sz. kir. város tört. I, 59—61) a város és a megye nevét *Arad*, illetve *Orod* úrtól kapta, aki Csanád egyik alvezére lehetett. Ezek az egyébként értékes megállapítások nem felelnek arra a kérdésre, rejlik-e valami konkrét jelentés is az *Arad* szóban? A város nevének mai alakja-e az eredeti, vagy van-e (az *Orod* alakon kívül), más régi alakja is?

Régi okiratok és nem is nagyon régi térképek tanúsítják, hogy a város nevének ősbibb alakja kétségtelenül *Orod* volt. Vizsgálódásaink során tehát ebből kell kiindulnunk. Vegyes lakos-

ságú vidéken a magyar helynevek magyarázatában sokszor lehet segítségünkre valamilyen más nemzetiségű népcsoport nyelvében megőrzött helynévi alak. Jelen esetben ilyen nem áll rendelkezésünkre. *Arad* város nevét mind a környező németiség, mind a románság mai alakjában vette át. Ez részükről késői betelepülésre mutat, ami abban az időben történhetett, amidőn a város neve magyar ajkon is *Aradnak* hangzott már. *Arad* jelentését tehát csak úgy tisztázhatjuk, ha a régibb *Orod* alakot vetjük vizsgálat alá.

Helyneveink eredetének kutatása közben szűródött le az a tapasztalat, hogy ha valamilyen magyar szó személynévként is, helynévként is előfordul, akkor rendszeren a személynévként való használat az eredetibb. A helyet (és a rajta keletkezett falut, várost, várat) ősi magyar szokás szerint birtokosáról nevezték el. Ebben az esetben is bátran feltehetjük, hogy *Arad*, régebben *Orod* város neve nem egyéb, mint e terület első magyar birtokosának, egy *Orod* nevű embernek a neve, aki minden bizonynyal a helység első telepítője és várának építtetője volt.

Tovább vizsgálva mármost nem az *Orod* (= *Arad*) helynév, hanem az *Orod* személynév eredetét, első tényként azt említhetjük meg, hogy e névnek még régebben, egy 1211. évi oklevélbeli adat szerint *Urod* alakja volt (OkI Sz. 1032, mint az *úr* szó megkérdőjelezett származéka: 'Isti sunt aratores Morodech Moncat Vreh Dudor *Vrod* Zica [Pannh. Tih. $\frac{1}{5}$]). Hogy milyen eredetű ez az *Urod* személynév, azt megvilágítja a GRAGGER RÓBERT felfedezte (1300 körül leírt) Ó-magyar Mária-siralom. Ebben a 'fiacskám' jelentésű *fyodum* mellett kétszer is előfordul az 'uracskám' jelentésű *urodum*. Az ó-magyar *Urod* (= *Orod*) személynév tehát nem más, mint az 'uracska' jelentésű ó-magyar *urod* köznévként tulajdonnévi használata. Képzésére nézve pedig ez az ó-magyar *urod* köznév = *Urod* személynév nem egyéb, mint az *úr* szónak ó-magyar korbéli *-d* kicsinyítő-becező képzős származéka. Amint ma legkedveltebb kicsinyítő-becező képzőnk a *-cska*, *-cske*, pl. *leányocska*, *fiacska*, *tyúkoeska*, *galambocska*, *árvácska*, *erdőcske*, *halmocska*, *falucska*, stb., éppen úgy volt az ó-magyar kornak legkedveltebb ilyen képzője a *-d*. Régi hely- és személynéveink vizsgálata kiderítette, hogy e nevek alakulásában nagy szerepet játszik ez a részint kicsinyítő, részint birtokost, valamivel bírót jelentő képző, a *-d*. A vele képzett köz-

névi származékok ma már szinte mind elavultak ugyan (v. ö. pl. *apród*, vagy a kicsinyítő értelemből továbbfejlődve, becéző jelentéssel *gyöngéd*, *édesded*), de százával megőrződtek napjainkig az egykori *-d* képzős köznevekből lett helynevekben, pl. *Borsod*, *Szekszárd*, *Érd*, *Simánd*, *Zaránd*, *Leánd*, *Fiad*, *Tyukod*, *Galambod*, *Árvád*, *Erdőd*, *Halmod*, *Kisfalud*, stb. Az *Arad* = *Orod* = *Urod* városnév nem lehet egyéb, következtetésünk szerint, mint az *úr* főnév egykori kicsinyítő-becéző *urod* származékának *Urod* személynévként, majd helynévként való megőrzése. Hogy e terület első birtokosát (esetleg a rajta levő község telepítőjét, vagy várának alapítóját) hozzátartozói és alattvalói becézve *Urod*-nak vagyis *Uracská*-nak nevezték, az olyan jelenség, amely primitív műveltségű népeknél igen gyakran észlelhető. Ezen az alapon minden okunk megvan arra, hogy MÁRKI SÁNDOR fent közölt feltevését elfogadjuk.

Az *Arad* városnév történetének teljes megértése céljából még csak arra a kérdésre kell válaszolnunk, mi az oka annak, hogy az egykori *Urod* *u* hangjából ebben az esetben előbb *o*, majd *a* lett, holott az *úr* szó többi alakjában és származékában még ma is változatlanul *u* hangzik, pl. *urat*, *urak*, *uram*, *uras*, *uralkodik* stb. Itt azonban tulajdonképpen nem is az *Urod* = *Orod* = *Arad*-beli *u* = *o* = *a* változás szorul magyarázatra, mert hiszen a magyar hangtörténet ismerete alapján tudjuk, hogy ó-magyar korbéli *u*-nak egy fokkal nyiltabb *o*-vá való válása egészen közönséges jelenség, sőt ennek egy további fokkal *a*-vá való nyiltabbá válása sem ritkaság (v. ö. pl. *Turszol* = *Torszol* = *Tarcal*, *Murszol* = *Morszol* = *Marcal*, *Bursza* = *Borsza* = *Barca*, *Bukon* = *Bokon* = *Bakony*, *Sunád* = *Csonád* = *Csanád*, *ruvosz* = *rovosz* = *ravasz*, *csolnok* = *csolnok* = *csolnak*, *golomb* = *golomb* = *galamb*, *urum* = *urom* = *uram* stb.), hanem inkább az a kérdés, hogy miért nem vált nyiltabbá az *u* az *úr* szó családjának többi tagjában is, pl. *urat*, *urak* stb.?

Hogy az *úr* alakból fejlődhetett-e *or*- illetve *oro*- hangalak, erre nézve arra a teljesen analog és nyelvészetileg bebizonyított hangfejlődésre hivatkozunk, amely az *ország* szóban történt. Tudjuk, hogy e szó rokon, sőt ugyanaz a mai *uraság* szóval. Legrégibb alakja, melyből mindkét alak keletkezett jelentés-, illetve alakváltozás útján, *uruság* lehetett. Az első írott alak tudvalevőleg *uruszág* (v. ö. *uruzag* HB.), melyből a fent idézett hangtani

fejlődés következtében szabályosan *urszág* majd *ország* lett. E szóval kapcsolatban derült ki, hogy a mai *úr* szó *uru* alakra megy vissza s végső *-u*-ja 1200 táján vész el. Az elveszés következtében viszont az első *u*- meghosszabbodott a nominativusban. A szó ragos alakjai azonban (*urat*, *urak* stb.) megőrizték a rövid *u*-t s annak jelét, hogy e szó tövében valamikor végső magánhangzó (*-u*-, illetve *-o*-, ma pedig kötőhangzós *-a*-) volt.

Az *uruszág*-ból fejlődött *ország* szó keletkezéséhez hasonlóan származott *Arad* neve is, *Orod* közvetítéssel az *uru*-tőszóhoz járult *-d* képzővel, s így a város nevének legrégebb alakja **Urud* alakban rekonstruálható. Jelentése egyrészt 'uracska', az alapító vezér, *Ur*, az első várispán nevének vagy hivatali méltóságának kedveskedő, kicsinyítő alakjából. Az **Urud* alakból könnyen válhatott *Urod*, majd ebből *Orod* s idők folyamán szabályos hangfejlődéssel *Arad*. Szent István korában kapta a helység a maga *Urud* = *Orod* ispánjától a nevét, amely a XVIII. században már föltétlenül *Arad*-nak hangzott, amit az is bizonyít, hogy az akkoriban betelepedett németek *Árad*-nak ejtik (v. ö. *Nájárad* = Neu-Arad). Az *u*-ból lett *o*-, illetve e két, a kiejtésben igen közelálló magánhangzó váltakozása nyelvünkben nem ritka: *Urbán* és *Orbán*, *unoka* és *onoka*, *unszol* és *onszol* bizonyítják ezt.

Az *urat*, *urak* stb. esetben az a körülmény akadályozta meg az *u* nyiltabbá válását, hogy a szócsalád alapszavának, az egykori **uru* = *ur*-nak rövid *u*-ja már korán (még a szabályos *u* = *o* változás kora előtt) megnyúlt. Mivel e nyúlás következtében az alapszónak hosszú *u* volt a magánhangzója, azért ennek hatása miatt a szócsalád többi tagjaiban is megmaradt az *u*, bár később megrövidült. De a szócsaládnak *Urod*, *Uros* és *urszág* tagjaiban, melyek jelentésük miatt már korán elszigetelődtek a családtól, s e miatt nem voltak alávetve az *úr* alapszóbeli hosszú *u* lélektani hatásának, nem volt semmi akadálya a szabályos *u* = *o* változás megtörténének. *Urod*-ból, *Uros*-ból és *urszág*-ból tehát szabályosan *Orod*, *Oros* (-háza) és *ország* lett, sőt a legelső esetben utóbb még az *o* is egy fokkal nyiltabbá vált, s így lett a régebb *Orod*-ból a mai *Arad*. A városnév a XII. század végéig, a XIII. század elejéig, midőn már írásban is előfordul, átesett azon a hangtani fejlődésen, amely belőle *Orod*-ot formált. Hogy mikor lett *Orod*-ból *Arad*, arra közelebbi adatot nem ismerünk,

annyi azonban kétségtelennek látszik, hogy a török uralom megszűnte után, a nemzetiségi telepítések korában a város nevét *Aradnak* ejtik. A térképrajzolók konzervativizmusa azonban még ennél a kornál is tovább őrzi az *Orod* alakot, szinte egészen a XIX. század első feléig.

Hasonló hangfejlődésen eshetett át néhány más magyar helységnév is, melyekben szintén az *úr* szó rejtőzik. Ilyenek *Orosháza* (*Uros*, illetve *Urasháza*), *Orospuszta* (Nagyszalonta mellett), képzőráretegződéssel *Orosd* stb. *Gádoros*, *Kondoros* valószínűleg *Gád*, illetve *Kund*, *Kond* úr birtokát jelentik (v. ö. okmányokban előforduló neveiket, OklSz.). Az *Arad* helynév *Orosházával* más jelentéstani párhuzamba is állítható. Az említett *-d* kicsinyítő képzőn kívül van egy oly *-d* képző is, amely egy *-s* képzővel jelentésanilag azonos szerepet tölt be. Mindketten valamivel bíró névszót képeznek, a birtokost jelölik meg. Ez a *-d* a kicsinyítő *-d*-vel azonos, úgyhogy a kettős szerep folytán a kettős jelentés néha egybeolvadt. A *-d* képzős hely- vagy személynév jelenthetett olyan szót is, melyben a kicsinyítés és olyant is, melyben a birtoklás fogalma is benne rejlett. Így keletkeztek az olyan helynévpárok, mint *Mogyoród* és *Mogyorós*, *Magyaród* (ebből: *Magyarád*, Aradhegyalján) és *Magyarós*, *Füzed* és *Füzes*, *Havad* és *Havas*. Ebbe a csoportba tartozik *Orod-Arad* és *Oros* is.

Végső megállapításunk, hogy az *Arad* városnévben a magyar *úr* szó rejlik, a kicsinyítő és birtoklást jelentő *-d* képzővel ellátva. Szent István országszervező munkájában egyik megbízható, derék emberét — MÁRKI szerint pontosabban a Tiszántúl kormányzásában fontos szerepet betöltő Csanád vezér környezetének egyik tagját — a megalapított marosmenti új várispánság vezetőjévé, urává nevezte ki. Ezt a vezetőt aztán, akár kis termeténél fogva, akár hódoló tiszteletből, alárendeltjei *urod*-nak, azaz *uracská*-nak nevezték. Arra is gondolhatunk, hogy e név István király udvarában a német Hermann hatására keletkezett, a magyarban azonban nem vált általánosan használt keresztnévvé, mint német megfelelője, amely kezdetben szintén állást, hivatali méltóságot jelentett. Mindenesetre sokkal fontosabb *Arad* város alapítója és első ura személyiségének és nevének értelmezésében a magyar oklevélben amaz adata, mely szerint az Árpádok korában az *úr* szó okleveleinkben kizárólag a latin *dux* 'herceg, vezér' jelentésben fordul elő (JAKUBOVICH EMIL közlése). V. ö.: Margit sziget <

Nyulak szigete = Urak szigete 'insula ducum'. Végeredményül mondhatjuk, hogy *Arad*, illetve *Urod* = *Orod* jelentése a Szent Istvántól várispánul kiküldött személy méltóságának, uraságának megjelölése, kicsinyítő formában, aki valószínűleg már előzőleg is vezető állásban volt, tehát valóban Csanád egyik alvezére lehetett. Hogy ki volt, közelebbről talán soha sem fogjuk megtudni. Talán Szent István egyik rokona lehetett, amit az *urod* szó 'dux' jelentése alapján föltehetünk.

Mint hogy az említett *-d* képzőnek birtokost megjelölő jelentésbeli funkcióját az akkori nyelvérzék még tisztán érezte, az *Urod-Orod* szó jelentette a birtokló úron kívül az úrral, mint adminisztráló közeggel ellátott dominiumot, uralmi területet, a várost, a maga primitív formájában és a hozzá tartozó vidéket, a megyét. A személynévből tehát helynév lett, mint *Borsod-ból*, *Szekszárd-ból* és számtalan rokonukból.

VIRÁNYI ELEMÉR.